

MAKKAI LÁSZLÓ–KLANICZAY GÁBOR

Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások Javaslat egy tudományközi együttműködésre *

Amikor 1978 tavaszán, a Történelmi Társulat szegedi vándorgyűlésén kétnapos előadássorozat foglalkozott a történettudomány és különféle más társadalomtudományok „interdiszciplináris” együttműködésével, a résztvevők többsége elismerte ennek szükségességét, perspektíváit. Szociológusok, pszichológusok, irodalmárok, közgazdászok, zenetörténészek késznek mutatkoztak arra, hogy a jövőben szorosabban összehangolják kutatásaikat a történészekével, a történészek pedig hangoztatták hajlandóságukat az új társadalomtudományos módszerek átvételére. Ugyanez az igény egyébként több mint egy évtizede jelen van a történetírás elméleti kérdéseiről folyó vitákori, és több ízben felmerült a készülő „tízötetes” történeti szintézis belső felépítésének tárgyalásakor is. De nemcsak történészek, hanem szociológusok és néprajzosok is sűrűn emlegetik az interdiszciplinaritás szükségességét. Hogy Magyarország mégsem a társadalomtudományos team-munkák, az interdiszciplináris kutatások hazája, azt nem csak az értetlenség, nem pusztán tudományszervezési nehézségek okozzák. A különböző társadalomtudományok képviselői jogosan idegenkednek az interdiszciplinaritás divatjától, amíg azon pusztán a tudomány „modernizálását”, egymás szakszókincsének jól-rosszul történő átvételét, tudományos szervezetek, csoportok – nyilván nem érdektelen, de korántsem biztos, hogy termékeny – kooperációját, barátkozási szándékát érthetik csak. A különböző tudományágak együttműködését valójában nem egyes kutatók érdeklődése, „nyitottsága” (ilyen mindig is létezett), még csak nem is a „korszerűség” követelménye, hanem bizonyos kutatási területek teszik szükségessé. Olyan, a hagyományos tudományágak határmezsgyéjén felvetődő új témák, amelyeknek még nincs kialakult módszertanuk, sőt pontos körülhatárolásuk sem, s ezek kialakításához kell igénybe venni a határmezsgyén érintkező tudományok készletét. Nem az interdiszciplináris igény hangoztatására van szükség tehát, hanem azoknak a témáknak a számbavételére, amelyek ilyen vizsgálatokat szükségessé tesznek.

A középkori (Mohács előtti, reformáció előtti stb.) magyar történelmen belül szeretnénk most egy ilyen területet körvonalazni. Pontosabban, egy olyan együttműködést indítványozni, amelynek célja, hogy egységes fogalmi, tematikai keretet dolgozzon ki olyan rész-témák, problémák, kutatási területek számára, amelyeket eddig a történettudomány, a régészet, művészettörténet, néprajz, irodalomtörténet stb. csak részletekben vizsgált.

Ha abban a koordináta-rendszerben próbáljuk elhelyezni ezt a területet, amit a történettudomány ágazatainak – tankönyvekben, szintézisekben, tudományos összefoglalásokban olvasható – megoszlása kínál, azt mondhatnánk, hogy arról a parlagraól van szó, ami az életmód, a szokások, a státusszimbólumok kutatásának irányába terjeszkedő társadalomtörténet, valamint az anyagi kultúra, a szertartások, hiedelmek, a népi vallásosság, a tömeges jelenségek iránt érzékeny művelődéstörténet között terül el, ami azonban a legtöbb társadalomtörténeti és művelődéstörténeti tárgyú műben csak „adalék”, „kitekintés”, „kontextus”, „háttér” – afféle körítés. Irodalomtörténészek, művészettörténészek számára is igen fontos e terület ismerete, hogy tudják mihez kötni az ugyanebben a korban született művészi teljesítményeket, magas kultúrát, mert itt lehet lemérni a művészi alkotások hatását, mindennapi továbbélését is. Mégsem nagyon születtek Magyarországon az utóbbi évtizedekben olyan

*A fenti írás a Történettudományi Intézet Középkori Osztálya által kezdeményezett szeminárium szerű megbeszélések tematikáját körvonalazza. Az „anyagi kultúra” részt Makkai László, a többiit Klaniczay Gábor írta.

szempontú művek, mint Bahtyin Rabelais-könyve, vagy mint Antal Frigyes elemzése a firenzei festészet társadalmi háttérééről. A legtöbb új ismeretet a régészet és a néprajz halmozta fel e kérdésekben, de azokat legtöbbször csak saját szempontjaik szerint rendszerezték (bár jóval nagyobb figyelmet fordítottak a vonatkozó történeti kutatásokra, mint a történészek az övékére).

A 19–20. századi történetírás már számos elnevezéssel tárgyalta ezt a témakört. Ide tartoznak a mindennapi életet leíró francia és angol pozitivisták munkái (*Life in... La vie quotidienne au...*) mint Ch. Petit-Dutaillis, A. Luchaire, J. Coulton és J. Evans művei, vagy az olyan *társadalomtörténet* tematikájának jelentős része, mint amelyet Marc Bloch vagy Trevelyan könyveiben olvashatunk. Burckhardt és Huizinga *kultúrtörténete* tulajdonképpen a legkiválóbb előkép lehet (volt is) a magyar történelem hasonló vonatkozásainak feldolgozásához. Bár szociológusként, etnológusként tartják számon, ugyanezen az európai történeti anyagon dolgozott W. G. Summer is, aki *népszokások* (szokások, erkölcsök, viselkedésmódok) elnevezés alatt foglalta össze kutatásainak tárgyát. A harmincas évek végén írta meg klasszikus művét Norbert Elias (mely igazán népszerűvé csak a hatvanas években vált), *civilizációs processzusként* tárgyalva az emberi érintkezési formák, társadalmi szertartások, szokások történetét. Fernand Braudel az *anyagi kultúra* fogalomkörében rendszerezte a demográfia, a táplálkozástörténet, az öltözködéstörténet, a technikatörténet, a pénztörténet és a városi lét problémáit. A francia történetírás (mindenekelőtt J. Le Goff, G. Duby, A. Burguière, J. Goy, J. C. Schmitt, R. Mandrou, E. LeRoy Ladurie) újabban a *történeti antropológia* jelszavával szervezi gyümölcsöző együttműködését az etnológusokkal, folkloristákkal, demográfusokkal. Vizsgálati tematikájuk igen széles, megoszlása nagyjából a néprajz problémavilágát tükrözi: „tárgyi néprajz” (vizsgálatok a lakásépítés, lakberendezés regionális szokásairól, a tárgyakhoz fűződő kultikus szokásokról, a házról, mint társadalmi alapegységről a középkorban stb.), a rokonsági kapcsolatok, a korcsoportok a társadalmon belül, s az ezekhez fűződő szertartások (átmeneti rítusok, házassági és gyászszertartások története), harmadrészt pedig a hiedelmek, folklór, boszorkányság, ünnepi szokások, macskazene, szokásjog, túlvilág-képzetek kutatása. A vallástörténészek érdeklődése nemcsak Franciaországban, de szerte a világon megnőtt a *népi vallás* korábban elhanyagolt megnyilvánulásai iránt, amit az e kérdéskörrel az utóbbi években tartott konferenciák sora is tanúsít. A klerikusok tudós kultúrájával foglalkozó ideológiatörténeti és dogmatörténeti vizsgálatok mellett így mind nagyobb figyelem fordul eddig kevésbé kiaknázott forráscsoportok felé (szenttéavatási perek csoda-jegyzőkönyvei, végrendeletek eszmetörténeti tanulságai, konfraternitások, céhek vallásos szokásai, példabeszédek és folklór kapcsolata, babonákról, hiedelmekről tudósító inkvizíciós jegyzőkönyvek).

A történetírói irányzatok, kiemelkedő művek sorának további szaporítása nélkül is nyilvánvaló, hogy az itt szóban forgó problémák kutatásához igen sok támpontot, módszert találhatunk az elmúlt száz év történetírásában. (Nem is említve a *szemiológia*, *szociálanropológia*, *életmód-szociológia*, *etnometodológia* hasznosítható elemzőmódszereit, és nem beszélve itt e kérdéskörök kutatásának magyar előzményeiről sem.) Azt is láthattuk, hogy számos elnevezés között válogathat, aki tekintetbe veszi a historiográfiai előzményeket e tárgyban. Mi – egységes, de szükségképpen egyoldalú elnevezés helyett – három címző köré csoportosítanánk problémarendszerünket: *anyagi kultúra*, *szokásrend*, *mentalitástörténet*.

Anyagi kultúra

Az eddig süllyal régészek és etnográfusok által kutatott „anyagi kultúra” története úgy válik a történészek számára is egyre inkább feladattá, ahogyan történetírásunk a gazdaságtörténetnek az elmúlt három évtized során elért még korántsem lezárt, de jelentős és maradandó eredményeire ráépül a társadalomtörténet. A társadalomtörténetben a struktúra és a mentalitás szintjei közt helyezkedik el az anyagi kultúra, mely azt kutatja, hogyan él a társadalom a megtermelt és elosztott javakkal. Egyszerűen és kissé leegyszerűsítetten szólva a társadalmi fogyasztás történetéről van szó, mégis az „anyagi kultúra története” kifejezést javasoljuk, nemcsak azért, mert a francia és a lengyel történetírás is ezt használja a módszerileg eddig irányadó két alapvető műben (*F. Braudel: Civilisation matérielle*, és a négykötetes *Kultúra materialna polska*); hanem azért is, mivel a fogyasztási javak gyakorlati rendeltetésükön túlmenően társadalmi és esztétikai tartalmakat is hordoznak, sőt éppen

ezek által nyerik el azt a történelmi jelentőségüket, hogy egy adott kor társadalmát sokoldalúan jellemezzék.

A termelt és elosztott javaknak az a sajátosságuk, hogy míg elsődlegesen a társadalom anyagi szükségleteinek felelnek meg, addig másodlagosan, formaadásukban a társadalmi differenciálódás jelképeiként szolgálnak.

Ami az anyagi szükségleteket illeti, a fogyasztás a biológiai feltételek mellett alapvetően a termelő erők és termelési viszonyok függvénye. De mihelyt ezek kialakultak, maguk is visszahatnak a termelő erőkre és termelési viszonyokra azáltal, hogy a fogyasztási normák kölcsönös összefüggésben egységes fogyasztási struktúrává szilárdulnak, amely elvárásként jelentkezik a termelés felé, s végül is a társadalmi fogyasztás, a társadalmi termelés normájává válik mindaddig, amíg a történelmi fejlődés vagy a termelés vagy a fogyasztás normáit meg nem változtatja, s a termelési-fogyasztási struktúra belső egyensúlyának megbontásával, a társadalmat új normák felállítására nem kényszeríti. A település, lakás, öltözködés, táplálkozás, gyógyítás sokszínű együttesét ezért a termelési struktúrával egybevetett fogyasztási struktúra egymással összefüggő részeiként kell tanulmányozni, mert csak így lehet ezt a tárgykört a korábbi mozaikszerű, kuriózumvadászó kezelésmódból kiemelni és tudományosan megközelíteni.

Ami viszont a formaadást illeti, azt a szűk esztétikai szemléletből kell kiemelni és társadalmi jelentését kell feltárni. A lakás, étkezés, ruházkodás, a használati tárgyak díszítése egyaránt a társadalmi tagozódás jelképei, nemcsak a biológiai és társadalmi öfenntartás, hanem a társadalmi helyzet és ambíció demonstrálásának eszközei is. E tekintetben az osztálytársadalmak (sőt már az ősközösségek is) azonosan viselkednek, mégis nagy különbség van a demonstrációnak ún. propagatív és exkluzív változatai közt, az elsőkben ugyanis a vezető rétegek életszínvonala, ha szerényebb formák közt is, de követhető a tömegek által, s így civilizációs ösztönzésé válik, a másodikban viszont az uralkodó osztályok fényűzése a köztük és a tömegek közti áthidalhatatlan szakadékot tükrözi, s tudatlag is fékezi a társadalmi fejlődést. Az uralkodó osztályoknak az anyagi kultúra jelképes jelentésén keresztül gyakorolt tudatmanipulációját megismerve a társadalmi konfliktusok történetének új vonatkozásait tárhatjuk fel.

Bonyolultabb áttételeken keresztül, de ugyancsak a társadalom szocializációs mechanizmusainak, konfliktusainak megismerését segíti, ha közelebbről megvizsgáljuk a presztizs, a demonstráció anyagi kultúrán belüli megnyilvánulásainak formális szabályozórendszerét, a *divat* jelenségét.

A szokásrend története

Osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok, családok, korcsoportok, különféle etnikumú népcsoportok egymás közti kapcsolatainak rendszere a társadalomtörténet egyik legfontosabb területe. Ezeket a kapcsolatokat egy kisebb-nagyobb közösség által elfogadott rítusok, idővel tételes joggá kodifikált szokások, valamint a közösség által kiépített különféle intézmények szabályozzák. Ez a szokásrend biztosítja, hogy a társadalom élete háborítatlanul folyjon a maga medrében – hétköznap és ünnepnap, békében és háborúban, vagy éhínség, járvány idején. Minthogy ezek a kapcsolatok a fennálló rendet védelmezik, ezek dúcolják alá azt rokoni, lokális vagy osztály-szolidaritással, a változtatás, a fennálló rend elleni lázadás nem utolsósorban a szokásrend részleges felrúgásával, megtagadásával, ellentmondásainak kijátszásával kell hogy járjon. A társadalomtörténet előttünk álló kutatási feladatai között az egyik legjelentősebb tehát, hogy a szokásrend történeti átalakulásait rekonstruálja.

Különösen fontos ez a feudalizmus történetének megértésénél, amely személyi függőségek rendszerén épül fel. A magyar történetírás kellő figyelmet fordított már a különféle társadalmi kategóriákat egymáshoz fűző függőségi kapcsolatokra, de úgy tűnik, kevésbé törekedett azoknak a kisebb egységeknek a rekonstrukciójára, amelyekből e rétegek, osztályok összetevődnek. Kezdetnének mindjárt a *család* és a *rokonsági kapcsolatok* problémájával. A házassági stratégiák, a „szimbólikus rokonság” (keresztszülők), a családi élet eseményeihez fűződő rítusok, szokások vizsgálata, az örökösödési rend szabályai, változásai, a fiúgyerekek pályaválasztása (világi–klerikus; földesúr–katona), a nemesi dinasztikus tudat alakulása a francia és angol történetírásban már igen széles körű kutatásokra adott alkalmat, nemegyszer látványos eredményekkel. A család történetéből kiindulva újszerűen

lehetne megközelíteni a *familiaritás* jelenségét, mely ennek az intézménynek a társadalmi kapcsolatokra való kivetítésével a feudális függés egy sajátos magyar formája volt.

A szokásrend problémakörén belül kellene újra felvetni társadalomtörténetünk két olyan problémáját, amelyet már régóta feszeget a magyar történetírás: a *faluközösségek* alakulását és a magyar *lovagság* problémáját. Itt kerülnének tárgyalásra a társadalmi élet minden szintjét átszövő *szertartások*, amelyek talán a legfinomabb indikátorai egy-egy csoport összetartozási tudatának. A királyi koronázási szertartások, az ünnepi szokások, a liturgikus emlékek információi, a középkorra visszavezethető népszokások, az igazságszolgáltatás ritusai (istenítélet), s az erőszakos cselekmények (rablás, gyilkosság, bosszú, háború) elkövetési módjainak szintén rituálisan szabályozott rendszere – a számos rész kutatás eredménye után – egységes, együttes tárgyalásokra vár. Külön figyelmet érdemelnek ezeken a szertartásokon belül az *átmeneti ritusok*, amelyek funkciója I. Chiva szerencsés megfogalmazása szerint „hidat alkotni olyan jelenségek között, amelyek a családi, rokonsági kapcsolatokon belül *természetesek* (vérokonság, összetartás), és az olyan társadalmi szerveződési formák között, amelyek egy másik rendszerből erednek, egy más szinten helyezkednek el: a nem-rokonok, a falusi közösség, az egyházi intézmény, az egész társadalom szintjén”. Bár a népszokásokban csak a 17–18. századtól rendelkezünk pontosabb információkkal, pl. a legényavatásról – a házasság, a vendég-befogadás, a temetkezés ritusairól már Mohács előtti történelmünk adhat némi felvilágosítást.

Mentalitástörténet

Több oka is van, hogy a francia történetírók (L. Fèbvre, R. Mandrou, G. DUBY, J. Le Goff, P. Ariès) által népszerűsített mentalitás fogalmát tartjuk a legalkalmasabbnak arra, hogy a középkori magyar társadalom életmódjának kulturális vetületét jellemezzük. Talán a legkézenfekvőbb ok az, hogy a fogalom elég tág ahhoz, hogy számos – egyébként nehezen közös nevezőre hozható – jelenség (hiedelmek, folklór-motívumok, érzelmnyilvánítási formák, csodák, prédikációk, egy kor tér- és időfelfogása stb.) együttes tárgyalási keretét adja, ugyanakkor elég világos határvonalat húz a művelődéstörténeten belül az ún. „magas kultúra” (a tudományos, művészi teljesítmények) és az ezeket körülvevő kulturális megnyilvánulások, formák között. Ez utóbbi jelenségekorről már a magyar „művelődéstörténeti” viták alkalmával is többen elmondták, hogy a történeti érdeklődés elsődleges terepe, itt sokkal leplezetlenebbül, világosabb formában nyilvánulnak meg az egyes társadalmi csoportok cselekvéseit, életét szabályozó értékrendszerek. A mentalitástörténet címszóval összefoglalt történetírói munkák néhány módszertani támpontot, tematikai ötletet is adhatnak a Mohács előtti magyar kultúrtörténet eddig nem vizsgált elemeinek feldolgozására.

A legfontosabb érv a mentalitás problémájának középpontba állítására azonban az, hogy a mentalitásnál olyan hiedelmekről, képzetekről, kulturális megnyilvánulásokról van szó, amelyek – bár jelzik a gondolkodásmódok társadalmi különbségeit is – azt mutatják meg, ami *közös* egy-egy kor uralkodóinak, értelmiségijeinek, polgárainak, parasztjainak életfelfogásában. Lucien Fèbvre mutatott rá arra, hogy például a francia 17. században a parasztsággal, a városi jogászokkal, a jezsuita inkvizitorokkal együtt a boszorkányság hiedelmében osztoztak olyan „felvilágosult”, „racionalista” értelmiségiek is, mint Jean Bodin vagy Descartes. A középkorban nemcsak a parasztok, de a királyok, pápák sem vetették meg a „kuruzsló” népi gyógy módokat, a „babonás” amuletteket, s maga a középkori kereszténység nagy mértékben alkalmazkodott a mindennapi életben fontosnak tartott hiedelmekhez, (a babonák, pogány szokások ellen küzdő Temesvári Pelbárt sem talál – néhány kiemelt „káros” szokás ostromozása mellett – kifogásolni valót az egyházi ünnepekbe, liturgiába beépült mágikus ritusok nagy részében). Az utóbbi évtizedekben szokás volt a középkor kultúráját két részre hasítani: népi kultúra és az elit(ek) kultúrája szembenállását, egymáshoz való viszonyát kutatni, vallástörténeti, művészettörténeti és mindenfajta vonatkozásban. Ehhez a „dualista” felfogáshoz kapcsolódik a „kultúrjavak vulgarizálódásának” a „Gesunkenes Kulturgut” fogalmából továbbfejlesztett elmélete, az akkulturációval kapcsolatos felfogások, de ide köthetők a népi kultúrát az uralkodó kultúrával önálló rendszerként szembehelyezkedő egységnek tekintő nézetek is. Mindezek az elméleti általánosítások elsősorban a nyugat-európai kultúra vizsgálatából születtek, és egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a közép-kelet-európai történelemre, különösen a magyar történelemre nehezen alkalmazhatók. Míg nyugaton joggal lehet szembeállítani egy képzett egyetemi klerikusréteg, egy hamar

kifejlődő világi bürokrácia s egy bonyolult civilizációs formákat kifejlesztő lovagság kultúráját a városok és falvak műveltségével, szokásaival, nálunk az elit-kultúra és a népi kultúra közötti különbség artikulálódásához hiányzott ez a társadalomtörténeti és művelődéstörténeti alap, illetve csak a 16. századtól kezdve beszélhetünk róla, a reformáció és az ellenreformáció idejétől kezdve. Ezért látjuk tehát jobbnak, ha egyelőre az egységes keretet adó mentalitás-fogalommal foglaljuk össze a középkori magyar történelemnek ezeket a problémáit, és nem kényszerítjük bele egy más társadalmi és kulturális rendre kidolgozott duális sémába. (Mindezt persze csak az általánosítások szintjén, hiszen a konkrét vizsgálatoknak – ahol kimutatható – nagy figyelemmel kell lenni a kultúra társadalmi tagozódására, éppen annak milyenségét kell jellemeznie.)

A „magas kultúra” és a mentalitások címszó alatt összefoglalt kulturális megnyilvánulások szembeállítása nem azonos az előbb vázolt dualitással. Itt inkább arról van szó, hogy míg az irodalomtörténet, a művészettörténet, az egyháztörténet a középkori kultúra szétszórt magyarországi emlékeiből elpusztult irodalmi, művészeti, teológiai művek milyenségére próbált következtetni, egy középkori magyar „magas kultúra” nyomait kutatta, az általunk javasolt kutatói együttműködés célja (elismerve az előbbi vizsgálatok fontosságát) inkább az, hogy ezeket az emlékeket önmagukban, az általuk betöltött funkció jegyében (a prédikációt mint prédikációt, az imát mint imát, a példabeszédet mint példabeszédet stb.) vizsgálja, egy szélesebben értelmezett kulturális közeg részeként.